

جمهوری اسلامی ایران
ستاد حقوق بشر

شماره ۷

گزارش روشنگرانه با موضوع:

بررسی مولفه‌های پیشگیرانه، تمایزات
حقوقی و واکاوی روایت‌های رسانه‌ای

الله الرحمن
الرحمن

ستاد حقوق بشر جمهوری اسلامی ایران

بهمن ماه ۱۴۰۴

خلاصه مدیریتی

در پی تحولات اجتماعی سال ۱۴۰۴ در ایران، موضوع بازداشت‌ها و ماهیت آن‌ها به کانونی مهم در گفت‌وگوهای حقوقی و اجتماعی بدل شد. این گزارش با رویکردی تحلیلی-حقوقی به بررسی نظاممند مفهوم بازداشت، تمایز میان اشکال قانونی و خودسرانه آن، سازوکارهای نظارتی قضایی و نقد روایت‌های رسانه‌ای پیرامون پدیده «بازداشت جمعی» می‌پردازد. یافته‌ها نشان می‌دهد که چارچوب حقوقی ایران با تأکید بر «بازداشت موقت» به عنوان ابزاری پیشگیرانه و دارای ضمانت‌های زمانی و تشریفاتی مشخص، سعی در تفکیک میان اقدامات قانونی و خودسرانه دارد. با این حال، کاربست عملی این چارچوب در شرایط بحرانی و مواجهه با روایت‌های گاه متناقض رسانه‌ای، همواره نیازمند توجه به موازین دادرسی عادلانه و شفافیت هرچه بیشتر است.

۱. مقدمه: طرح مسأله بازداشت در بستر تحولات اجتماعی

تحولات اجتماعی گسترده همواره آزمونی برای نظام‌های حقوقی و قضایی کشورها به شمار می‌روند. در چنین شرایطی، تعادل میان حفظ نظم عمومی و صیانت از آزادی‌های فردی به چالشی پیچیده بدل می‌شود. بازداشت، به عنوان یکی از شدیدترین اشکال مداخله دولت در حق آزادی اشخاص، در مرکز این تقابل قرار دارد. پدیده بازداشت در حوادثی مانند آنچه در دی ۱۴۰۴ رخ داد، اغلب در رسانه‌ها و فضای عمومی تحت عنوان کلی «بازداشت‌های خودسرانه و سرکوبگرانه» بازنمایی می‌شود. با این حال، حقوق کیفری ایران، مشابه بسیاری از نظام‌های حقوقی دنیا، اشکال قانونی و مشروعی از بازداشت، به ویژه با هدف پیشگیری از وقوع جرم یا حفظ تحقیقات، را به رسمیت شناخته است. هدف این گزارش، عبور از کلیشه‌های رایج و ارائه تحلیلی ساختاریافته است که با تفکیک دقیق مفاهیم، بررسی ضوابط قانونی، و واکاوی نقش نظارتی قضا، به تبیین تمایز میان بازداشت مشروع و خودسرانه بپردازد. این بررسی نه تنها بر پایه قوانین داخلی، بلکه با توجه به معیارهای اسلامی و بین‌المللی منع بازداشت خودسرانه صورت می‌گیرد.

۲. مبانی نظری: تمایز بازداشت خودسرانه از بازداشت قانونی

پیش از ورود به تحلیل قوانین داخلی، تبیین معیارهای تشخیص بازداشت خودسرانه ضروری است. در اسناد بین‌المللی حقوق بشر، منع بازداشت، مطلق نیست، بلکه تنها بازداشت‌های «خودسرانه» ممنوع اعلام شده‌اند. اما مفهوم «خودسرانه» فراتر از صرف «خلاف قانون» است. بر اساس تفسیر نهادهای بین‌المللی، این مفهوم شامل عناصری چون عدم تناسب، ناعادلانه بودن، غیرقابل پیش‌بینی بودن و فقدان توجیه معقول می‌شود. به عبارت دیگر، حتی اگر بازداشتی ظاهراً مطابق با یک قانون صورت گیرد، ولی فاقد توجیه معقول و منطقی باشد یا به شکلی ناعادلانه اعمال شود، ممکن است خودسرانه قلمداد گردد.

در مقایسه با اسناد بین‌المللی که عمدتاً بر حقوق فردی تمرکز دارند، نظام حقوقی اسلام تلاش کرده تا توازنی میان آزادی فردی و امنیت اجتماعی برقرار کند. در این نگاه، امنیت اجتماعی صرفاً معادل امنیت حاکمان نیست، بلکه کالایی عمومی است که مصادیق بازداشت قانونی نیز عمدتاً به موارد نقض آن محدود می‌شود. این نگاه متوازن می‌تواند چارچوبی برای ارزیابی مشروعیت اقدامات پیشگیرانه در شرایط بحران اجتماعی فراهم آورد.

۳. چارچوب قانونی بازداشت در ایران: تمرکز بر بازداشت موقت

در نظام حقوقی ایران، اصلی‌ترین و منظم‌ترین شکل بازداشت پیش از صدور حکم قطعی، «بازداشت موقت» است که در قانون آیین دادرسی کیفری به تفصیل تنظیم شده است. بازداشت موقت یک قرار تأمین کیفری است که با تصمیم مقام قضایی (دادسرا یا دادگاه) و تحت شرایط و ضوابط بسیار دقیق صادر می‌شود.

۳.۱. شرایط و محدودیت‌های زمانی بازداشت موقت

قانون‌گذار ایران با الهام از استانداردهای بین‌المللی، به صراحت بر محدود بودن مدت بازداشت موقت تأکید کرده است.

نکته حائز اهمیت، تکلیف مقام قضایی به بازنگری ادواری است. بر اساس قانون، اگر در مدت مشخص (یک یا دو ماه، بسته به نوع جرم)، پرونده متهم به تصمیم نهایی در دادسرا نرسد، بازپرس مکلف است قرار تأمین را

فک یا تخفیف دهد. تمدید بازداشت مستلزم ذکر دلایل موجه و ابلاغ آن به متهم برای اعتراض است. این سازوکار، ابزار مهمی برای نظارت قضایی و جلوگیری از بازداشت‌های طولانی‌مدت بدون دادرسی است.

۳.۲. اهداف و توجیهات بازداشت موقت به مثابه اقدام پیشگیرانه

بازداشت موقت در اصل یک اقدام استثنایی و پیشگیرانه است، نه یک مجازات. مهم‌ترین توجیهات قانونی آن عبارتند از:

- پیشگیری از فرار متهم: وقتی قرائن قوی مبنی بر فرار متهم وجود داشته باشد.
 - پیشگیری از تبانی یا ائتلاف ادله: برای جلوگیری از دستکاری در شواهد یا تحت تأثیر قرار دادن شاهدان.
 - پیشگیری از تکرار جرم: در مواردی که احتمال قوی ارتکاب جرم مجدد توسط متهم وجود دارد.
 - حفظ نظم عمومی: در جرائم بسیار شدید که جامعه را به شدت متشنج کرده است.
- در شرایط تحولات گسترده اجتماعی مانند دی ۱۴۰۴، استناد به حفظ نظم عمومی و پیشگیری از ادامه خشونت می‌تواند از منظر مقامات قضایی، مبنای صدور قرار بازداشت موقت برای برخی افراد باشد. مشروعیت این استناد، منوط به احراز شرایط قانونی، تناسب اقدام با شدت خطر، و رعایت دقیق ضوابط الاجل‌های قانونی است.

۴. تفکیک فرآیندی: بازداشت موقت، اتهام و محکومیت

یک از کلیدی‌ترین تمایزات در درک درست پدیده بازداشت، تفکیک مراحل سه‌گانه بازداشت موقت، تفهیم اتهام و محکومیت قطعی است. خلط این مراحل منشأ بسیاری از برداشت‌های نادرست از «بازداشت‌های خودسرانه» است.

- **بازداشت موقت (مرحله تحقیقات مقدماتی):** این مرحله پیش از اثبات جرم و بر مبنای ظن قوی و دلایل کافی (نه اثبات کامل) صورت می‌گیرد. فرد در این مرحله «مظنون» یا «متهم» است، نه «مجرم». اصل برائت همچنان حاکم است و بازداشت، ابزاری برای تضمین دادرسی است، نه مجازات.

-**اتهام رسمی (صدور کیفرخواست):** پس از اتمام تحقیقات مقدماتی، دادستان در صورت جمع‌آوری ادله کافی، اتهامات را به صورت رسمی و دقیق تعریف می‌کند و پس از صدور کیفرخواست، پرونده برای رسیدگی به دادگاه ارسال می‌نماید.

-**محکومیت (حکم قطعی دادگاه):** تنها پس از طی دادرسی عادلانه در دادگاه، با احراز مجرمیت فراتر از شکّ معقول، فرد به عنوان «مجرم» محکوم می‌شود. مجازات حبس، پس از این مرحله اجرا می‌شود.

بنابراین، مشاهده فردی در بازداشت به معنای مجرم شناخته شدن او نیست. نقض سیستماتیک این تفکیک (مانند بازداشت‌های طولانی‌مدت بدون تفهیم اتهام روشن یا بدون محاکمه در مدت معقول) خود می‌تواند مصداق بازداشت خودسرانه از منظر استانداردهای بین‌المللی باشد.

۵. سازوکارهای نظارت قضایی و اداری بر بازداشت‌ها

قانون‌گذار ایران سازوکارهایی برای کنترل و نظارت بر بازداشت موقت پیش‌بینی کرده است تا از خودسری جلوگیری کند:

۱. **نظارت سلسله مراتبی:** تصمیم بازپرس در صدور یا تمدید بازداشت موقت نیازمند تأیید دادستان است و در صورت اختلاف، حل آن با دادگاه صالح است.

۲. **حق اعتراض متهم:** هرگونه قرار بازداشت یا تمدید آن، باید به طور رسمی به متهم ابلاغ شود و او می‌تواند ظرف ۱۰ روز از تاریخ ابلاغ، به دادگاه صالح اعتراض کند. این حق، تضمین مهمی برای دادرسی عادلانه است.

۳. **نظارت اداری و سامانه‌ای:** امروزه سامانه‌های مدیریت پرونده قضایی (مانند سمپ) با هدف ایجاد شفافیت، مدیریت جریان پرونده و امکان نظارت آسان بر روندها و مدت بازداشت‌ها طراحی شده‌اند. هرچند کاربست این سامانه‌ها ممکن است با چالش‌هایی همراه باشد، اما در تئوری ابزاری برای جلوگیری از بازداشت‌های فراقانونی است.

۴. **مسئولیت مدنی دولت:** بر اساس قوانین، در صورتی که بازداشت فردی غیرقانونی یا بی‌جهت تشخیص داده شود، حق دریافت خسارت برای وی پیش‌بینی شده است. این امکان، هم در نظام حقوقی ایران و هم در اسناد بین‌المللی با جزئیات بیشتری مورد اشاره قرار گرفته است.

۶. **نقد روایت رسانه‌ای: بازداشت جمعی میان واقعیت، ابهام و جعل**

در فضای متشنج اجتماعی، رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌دهی به روایت عمومی از پدیده بازداشت دارند. در تحولات دی ۱۴۰۴، روایت «بازداشت جمعی و خودسرانه» به سرعت در رسانه‌های مخالف و شبکه‌های اجتماعی گسترش یافت. نقد این روایت چندوجهی است:

- **کمبود اطلاعات شفاف و رسمی:** در بسیاری موارد، نهادهای رسمی در ارائه آمار و اطلاعات شفاف و به‌موقع درباره تعداد و دلایل بازداشت‌ها کند عمل کردند. این خلا اطلاعاتی، فضای مناسبی برای گسترش شایعات و روایت‌های افراطی فراهم کرد. گزارش‌ها از محدودیت حضور خبرنگاران در صحنه حوادث نیز بر این مشکل افزود.

- **تولید و تکثیر خبر جعلی:** در فضای هیجانی، ساخت خبر جعلی با ترکیب تیتیر تحریک‌کننده، روایت ناقص و چاشنی ترس یا خشم به سادگی امکان‌پذیر می‌شود. ویدئوها یا اخبار مربوط به اعتراضات در دیگر کشورها یا زمان‌های دیگر، ممکن است به عنوان مستندی از «بازداشت‌های جمعی» در ایران بازنشر شوند.

- **سوگیری‌های ایدئولوژیک و گفتمانی:** برخی رسانه‌ها، از پیش حاضرند هر گونه اقدام قوه قضاییه را ذیل چارچوب از پیش تعیین شده «سرکوب» تفسیر کنند، بدون آن که تفاوت میان بازداشت قانونی یک فرد مسلح و بازداشت خودسرانه یک معترض مسالمت‌آمیز را مورد توجه قرار دهند. از سوی دیگر، رسانه‌های حامی دولت نیز ممکن است به جای پرداختن به پیچیدگی مسأله، صرفاً بر روایت طراحی خارجی و تروریستی بودن کلیت اعتراضات تأکید کنند، غافل از اینکه این روایت به تنهایی قادر به پاسخگویی به تمامی پرسش‌های جامعه نیست.

۷. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری: در جستجوی تعادل در پرتو قانون و شفافیت

تحولات دی ۱۴۰۴ و پدیده بازداشت در جریان آن، آیین‌های از تنش همیشگی میان امنیت و آزادی بود. نظام حقوقی ایران با تعریف نهاد «بازداشت موقت»، سازوکارهای نظارتی قضایی و محدودیت‌های زمانی سعی کرده است تا چارچوبی قانونی برای مداخله مشروع در آزادی افراد در شرایط ضروری تعریف کند. تمایز میان بازداشت به عنوان یک اقدام تأمینی و پیشگیرانه در مرحله تحقیقات، با مجازات حبس پس از محکومیت قطعی، نکته‌ای بنیادین است که در گفتمان عمومی اغلب نادیده گرفته می‌شود.

با این حال، وجود چارچوب قانونی به تنهایی ضامن عدم وقوع بازداشت خودسرانه نیست. کاربست این قوانین در شرایط واقعی و تحت فشارهای امنیتی-اجتماعی است که مشروعیت اقدامات را می‌آزماید. رعایت دقیق مواعد قانونی، تفهیم سریع و دقیق اتهامات، تضمین دسترسی به وکیل و امکان اعتراض واقعی، و دوری از هرگونه رویه‌های جمعی و تبعیض‌آمیز، عواملی هستند که عملکرد قوه قضاییه را در این بحران‌ها ارزیابی می‌کنند.

از سوی دیگر، فضای رسانه‌ای ملتهب و مملو از اطلاعات ضدونقیض، خود به عاملی برای تشدید بحران و دور شدن از تحلیل حقوقی دقیق بدل شد. مسئولیت این وضعیت هم بر دوش رسانه‌های غیرشفاف رسمی است و هم بر عهده تولیدکنندگان و بازنشردهندگان اخبار جعلی و افراطی. در نهایت، تبیین و ترویج درک صحیح و متوازن از مفهوم بازداشت مشروع، که هم حقوق جامعه برای امنیت و هم حق فرد برای آزادی و دادرسی عادلانه را به رسمیت می‌شناسد، گامی ضروری برای عبور از مناقشات و استحکام پایه‌های نظم حقوقی است.

